

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Центр досліджень з історії Київської Русі

УДК [(367)+(477)]08

RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи.
Том XVII. — К.: Інститут історії України НАН України, 2022. — 182 с., іл.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України

У разі передруку матеріалів
узгодження з видавцями обов'язкове

Попередні випуски журналу:
<http://history.org.ua/>

Адреса редакції:
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
aristov3000@ukr.net
tolochko@hotmail.com
wlr@ukr.net
факс: +38(044) 229-63-62

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 6937 від 04.02.2003 р.

ISSN 1995-0276
ISSN 978-966-2449-63-1

© Ruthenica, 2022
© Автори статей

RUTHENICA

Том XVII

Наукові редактори

Вадим Арістов

Володимир Ричка

Олексій Толочко

КИЇВ
2022

ЗМІСТ

Дмитро Січінава Напис № 1 з Остерської божниці: уточнення транскрипції, лінгвістичної характеристики й датування.....	7
Oleksiy Tolochko Jubilee Consecration of Churches in Rus'	18
Inés García de la Puente Beyond the Sea: On the use of <i>za more</i> in the <i>Primary Chronicle</i>	28
Angus Russell ‘Выведеть свободна два мужа или мытника’: Typologies of Trading Taxation in Pre-Mongol Rus’	37
Вадим Ставиский О многоглавии Успенского собора во Владимире-на-Клязьме времени Андрея Боголюбского	50
Віталій Михайловський За що сперечалися король Владислав II Ягайло з Ядвігою Пілецькою та Ельжбетою Грановською: справа Тичина й околиць 1404 р.	57
Корнелія Зольдат Опис «Московії або Білої Русі» Річарда Ченслера як літературна конструкція.....	70
Дискусії	
Олександра Козак Історія «створення» останків князя Юрія Довгорукого, засновника Москви, або хто ж був похований у саркофагах біля церкви Спаса на Берестові	86

ЗАМІТКИ

Чи хрестили киян у Почайні? (**Вадим Арістов**), 119; Дванадцять (**Алексей Толочко**), 121; Анализ и атрибуция зооморфных изображений «зверь кошачьей породы» и «лебедь» на фресках в северо-западной башне Софийского собора в Киеве (**Александр Цвелых**), 123; О киевской сестре Даниила Галицкого Федоре (**Петр Толочко**), 133; «Людьє во гарыцѣхъ» (З коментаря до Галицько-Волинського літопису) (**Олексій Толочко**), 138.

РЕЦЕНЗІЇ

Лицкевич О.В. *«Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2019, 928 с.
(**Станіслав Келембет**)..... 141

Келембет С. *Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI століть*. Вид. 2-ге, випр. та розшир. Кременчук, 2021, 332 с.
(**Віталій Михайловський**)..... 162

Огляди 171

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 181

Дмитро Січінава

**Напис № 1 з Остерської божниці:
уточнення транскрипції,
лінгвістичної характеристики й датування**

Давньоруська епіграфіка Чернігівської землі до недавнього часу була вивчена дуже мало (наприклад, напис XIV ст. зі Спасо-Преображенської церкви Чернігова про обід попа Іллі¹ вперше був опублікований на початку 1980-х рр.), хоча вона є основним джерелом не книжної (vernacular) писемності регіону, для якого берестяні грамоти поки не відомі. Найважливішим досягненням у цій галузі стала книга С. В. Подлевського², який не тільки досліджував уже відомі графіті Чернігівської землі, а й уперше відкрив низку інших. Зокрема, у липні 2016 р. він дослідив Остерську Михайлівську, так звану «Юр'єву», божницю — апсиду домонгольської церкви, виявивши на її стінах, на висоті 40–50 см від сучасної підлоги, декілька давніх написів³. Таке розташування очевидно вказує на те, що нинішній рівень кам'яної підлоги значно вищий за давній, отже, можливо, під час майбутніх археологічних досліджень вдасться виявити й нові графіті, тепер недоступні дослідникам. Написи зроблено у вітварній частині божниці людьми, які мали туди доступ — вочевидь, кліриками церкви.

1. Кроки інтерпретації

Найбільше та найпомітніше графіто, яке відкрив С. В. Подлевський, — це текст, правильно класифікований у публікації як уривок з літургійного⁴. Конкретний текст тоді визначити не вдалося, відповідно, у прочитанні,

1 Див. про цей напис: Бобровський Т. А. Дещо з приватного життя чернігівського попа Іллі (новий погляд на стародавнє графіто зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові). *Ruthenica XVI* (2020), 62–74.

2 Подлевський С. В. *Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.* Чернівці, 2018.

3 Подлевський С. В. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра. *Сіверянський літопис*, 2017, № 1–2, 72–78.

4 Подлевський С. В. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра, 73–75; Подлевський С. В. *Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.*, 53–54.

поданому у статті та монографії С. В. Подлевського, є кілька лакун і місць, прочитаних непевно.

- 1 трълетъно
- 2 с(оуци) вцимле
- 3 къзмъпи (і)
- 4 та(е)м(ъ)
- 5 м... р
- 6 оут(ъ або ъ) рж(в-?)а...
- 7 ф (або т)... (да)...
- 8 і(ъ а)
- 9 с (?) хъ... (и)
- 10 т (ъ) о...

Переклад, який пропонує С. В. Подлевський: «Трирічно Сущої Богородиці молоком кормлений... Різдва (?)...». Палеографічне датування — XII ст. Для 2-го рядка автор припускає також читання *Троици* (як побачимо, воно підтвердилося).

Уже після виходу статті та книжки С. В. Подлевського конкретний літургійний текст, який міститься в остерському написі, незалежно ідентифікували відразу четверо дослідників, що ознайомилися з його публікацією у 2018–2020 рр. — Т. В. Рождественська⁵, О. О. Гіппіус, М. М. Дробишева та Д. В. Січінава. Ідеться про стихиру зі служби мученикам Кирику та Іулітті (15 липня), яка у сучасному церковнослов'янському тексті у складі Мінеї є такою: Трилѣтенъ Троицю проповѣдаше, ѿ млекѡ ссыѿи, мѣръ оутверждаше, престѣни, ѿ маѣти моѡ, ѿ слѣзъ плачющи, свѣще Зиждитель зрѣтъ, ѿ спасѣтъ доушы наша. Згідно з житієм, трирічного хлопчика Кирика і його матір Іулітту було вбито за віру у Христа за часів імператора Діоклетіана в Тарсі 305 р. Культ їх дуже давній і мав у християнському світі (Русь, Грузія та ін.) велике значення. Утім, контекст, в якому ця цитата з'явилася як графіто, нам невідомий (зокрема, чи має до справи якийсь стосунок збіг дня пам'яті цих святих, 15 липня, та дня смерті Володимира Святославича в 1015 р., і рання історія його культу), тому припущеннями у зв'язку з цим сюжетом ми не займатимемося.

Визначення тексту дозволило припустити, що в рядках 5–6 стоїть (із тими чи іншими відмінностями в деталях) *матерь оутвържаше*.

Наступним кроком було звернення до давніх джерел, де присутній цей текст. Наводимо дані, люб'язно надані нам М. А. Пузіною та зібрані раніше під час її роботи над текстологією стихир. Текст рукопису *Мінейного*

5 Рождественская Т. В. К вопросу о письменности XI–XIV вв. в древнерусском храме: сакральное и бытовое. *Индоевропейское языкознание и классическая филология XXV(2): Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского*, 21–23 июня 2021 г. Санкт-Петербург, 2021, 1069–1083.

стихиаря БАН 34.7.6 (XII ст.), арк. 159 г (за ним, зокрема, обговорюваний фрагмент процитовано у *Словнику російської мови XI–XVII ст. sub трилѣтній*⁶):

Трилѣтънѣ троицо проповѣдааше • и
млекѣмъ питаемъ мать утѣв-
рждаше • престани мати моя • ры-
дани слезъныхъ • съвѣше зи-
житель • съмотригы и съпасеть ду-
ша наша ∴

Грецький оригінал: Ὁ τριετής τὴν Τριάδα ἐκήρυττε, καὶ γαλουχῶν τὴν μητέρα ἐστήριξε. Παῦσον, ᾧ μητέρα μου, τὸν ὀδυρμὸν τῶν δακρύων· ἄνωθεν ὁ Κτίστης βλέπει, καὶ σφίξει τὰς ψυχὰς ἡμῶν⁷.

Різничитання в рукописній традиції (всі рукописи також XII ст.) незначні. Трилѣтънѣ: *ОР740, Син279, Син589, Соф384, Туп145* Трь. млекѣмъ: *Син589, Соф384, Туп145* комъ, *Син279* ѣ випр. з о. питаемъ: *Соф384* питѣемъ.

Дослідження опублікованих фотографій та прорисів напису дозволило висунути ще декілька гіпотез, але для їх перевірки потрібне було повторне звернення до знімків у високій роздільній здатності. У січні 2021 р. С. В. Подлевський люб'язно поділився зі мною своїми цифровими фотографіями напису, зробленими 2016 р. Зіставивши дані про давні слов'янські тексти цієї стихирі й фотографії С. В. Подлевського, я зміг запропонувати версії читання лівої частини рядків 7–10.

А 8 липня 2021 р. завдяки всебічній допомозі та сприянню директора Остерського краєзнавчого музею А. П. Мисливця я зміг ознайомитися й з оригіналом напису в Остерській божниці та зробити нові фотографії, у тому числі без природного освітлення ввечері. Під час цієї роботи й подальшого аналізу фотографій транскрипцію було уточнено (так, виносне ^т в кінці сьомого рядка при натурному спостереженні розпізнається надійно, а на знімках його спочатку розпізнати не вдалося).

2. Транскрипція та пояснення

Тепер я читаю остерський напис № 1 так:

- 1 трѣлетъно
- 2 троици • млеѣ
- 3 кѣмъ пиѣ
- 4 таемъ
- 5 м(а)[терѣ]
- 6 оутѣ[з]ржа[ше]

6 *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 30. Москва, 2015, 158.

7 *Μηναῖα τοῦ ὁλοῦ ἐνιαυτοῦ.* Ἐν Ρώμῃ, 1888–1901, VI, 128.

- 7 прѣст(ан)и маѣ
 8 рыда(нии) (...)
 9 сѣ[вѣш](ѣ) (...)
 10 тво[рит](елъ) (...)

У прямих дужках даю літери, видимі частково й інтерпретовані неоднозначно, у круглих — чисті кон'єктури, у кутових (нижче) — текст у нормалізованій давньоруській орфографії.

Почерк має варіанти написання деяких літер (м, л, р, є), крім того, що нерідко у графіті, не однакові також розмір літер, середня лінія й довжина рядків; не виключено, що рядки 8–10 довші за інші. Навряд чи слід уважати, що в тексті представлені почерки двох осіб. Типи літер чергуються та не дозволяють виділити різні відрізки; наприклад, у прѣст(ан)и р такого типу, як в оутв[ѣ]ржа[ше], але є такого типу, як у трѣлетъно. Скоріше один і той самий автор володів більш «простим» і більш «парадним» типом почерку. У другому рядку л переправлено з а чи о (у літери є ліва петля), отже, можливо, було розпочато повноголосне молокъмъ або, скоріше, занадто рано слово маѣтеръ. Писар, виправивши голосну на л, зробив для ясності велике покриття, що спровокувало його забезпечити покриттям і наступне є, а подальші дві літери м зобразити широкими з двома покриттями (з двох таких л). Але наступні м та є, коли інерція минула, у нього вийшли знову як у перший раз.

Ліворуч від другого рядка, лівіше лінії, за якою вирівняно перші літери рядків, перед словом Троици продряпаний хрест (він є також на промальовці С. В. Подлевського); цей хрест може бути частиною напису й передавати хресне знамення. [Шѣ] в пошкодженому кінці 6-го рядка вбачається без повної впевненості, але таке читання, судячи зі збережених елементів, більш імовірно, ніж альтернативне оутвѣржа[вѣ], що змінює граматичну структуру джерела. Права частина рядків 7–10 пошкоджена й витерта, присутність літер установлюється ненадійно, не виключена наявність у цій зоні штрихів від якихось інших написів; зокрема, в кінці 8-го рядка можливе читання відрізка (с)[лѣзъныѣ], але воно гіпотетичне і спирається в основному на ритм розташування краще помітних контурів ѣ-образних знаків. Імовірно, у 10-му рядку ще було завершення, що, мабуть, закінчується на ... [итѣ] (фінал від очікуваного за контекстом сѣмотрит(ь)), але запропонувати надійне читання важко.

3. Передача тексту стихири

Як і в деяких інших випадках літургійних цитат у графіті, текст напису близький до джерела, проте записаний із пам'яті й не точно його відтворює⁸. У першому слові вжито варіант, який панує в текстологічній традиції,

8 Див. про цей феномен: Рождественская Т. В. Древнерусская эпиграфика X–XIII вв.: текст и норма. *Russian Linguistics*, 17, 2 (1993), 163 ff., з прикладами.

з початковим <трь> (переданим як тръ-; але див. нижче). У цьому ж слові виписано закінчення -о замість -ъ. Тут можливе морфологічне та синтаксичне переосмислення тексту з прислівником <трьлѣтъю> (не «трирічний Кирик», а «Кирик протягом трьох років...»). Інша, менш вірогідна версія полягає в тому, що переписувач зробив побутову графічну заміну (див. наступний підрозділ).

Наступне слово, іменник Троицю, помилково переведено з акузатива в датив. При цьому дієслово проповѣдааше, яке керувало було іменником Троицю, взагалі з напису випало; схоже, автор передчасно, поставивши середню крапку, перескочив на слово матер(ь) і був змушений вийти з положення, виправивши його початок на млекъмъ (див. вище).

У подальшому тексті, що гірше зберігся, також імовірні пропуски (не видно — хоча могло й бути — слово маа після ма^т; крім того, в останніх рядках явно не міг уміститися весь фінал стихири).

Цікава також заміна слова Зижитель рідкісним словом Творитель, яке читаємо в 10-му рядку. Незважаючи на відсутність варіантів у рукописній традиції, перед нами, можливо, свідчення варіативного перекладу цього місця. Утім, більш імовірно, що писар забув слово Зижитель і підмінив його корінь початком звичнішого йому слова Творьць. За люб'язною довідкою М. А. Пузіної, слово Ктїстѣс в рукопису *Стихираря* БАН 11 разів (включаючи це місце) перекладено як Зижитель та одного разу як Създатель. Додамо, що в *Ізборнику* 1076 р. Ктїстѣс передано два рази як Сътворивыи, в *Житті Андрія Юродивого* — просто Богъ.

4. Графічні особливості

С. В. Подлевський, спираючись на консультацію Т. В. Рождественської, зазначив⁹, що в написі є елемент побутової орфографії — -е- замість етимологічного ятя в трълѣтъю. Про статус цієї заміни див. нижче; беззастережно до побутової графіки її відносити не можна, можливо, вона, навпаки, відображає церковну вимову.

Графічну заміну дослідник убачає й у першому складі — ъ замість <и>. Очевидно, як аналог мається на увазі лінгвістично дуже цінний київський напис № 38 XII ст.¹⁰, який відобразив початковий етап українського злиття *и і *ы: для етимологічного и у цьому написі використана, зокрема, літера ъ

9 Подлевський С. В. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра, 74.

10 Высоцкий С. А. *Древнерусские надписи Софии Киевской*. Киев, 1966, 88; Рождественская Т. В. *Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв.* Санкт-Петербург, 1992, 138; Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей. Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1997–2000 гг.* Москва, 2004, 233–287, 264–266; Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*. Ч. X, т. 2: *Південні хори та сходовая вежа*. Київ, 2020, 418.

(СъмеоѠ(Ѡ)вѣ <Симеонови>), для етимологічного ы — ѣ; це свідчення набагато старше найранішого з надійних за Ю. В. Шевельовим¹¹ — *Євсевієва Євангелія* 1283 р. Однак, оскільки, по-перше, інших таких прикладів в остерському написі немає (питаємъ записано через и); по-друге, лінгвістично реальний і в письмовій традиції панівний варіант трълѣтънъ; по-третє, у передостанньому складі в трълѣтъно і в останньому в млекъмъ (а також, скоріше за все, і в оутвѣржа... і м(а)[теръ]) замість ѣ пишеться ѣ, набагато економніше вважати, що й у першому складі напису ѣ стоїть на місці ѣ.

Іншим прикладом побутової графіки може бути фінальне -о в трълѣтъно, проте, оскільки у записі безперечно є спотворення тексту (зокрема заміна закінчення), а інших подібних графічних ефектів типу ѣ = Ѡ, ѣ = ѣ немає, вірогіднішою є заміна прикметника прислівником.

Остерський напис є одноєровим, тобто ѣ пишеться замість ѣ. Цей параметр не врахований у матриці, побудованій С. В. Подлевським за методикою А. А. Залізняка, хоча дозволяє значно звузити інтервал датування. При цьому поєднання одноєрового принципу та інших графічних замінь, окремо представлених у некнижній писемності досить широко, трапляється набагато рідше і становить особливий інтерес.

Одноєровий принцип полягає у відсутності графічного протиставлення ѣ і ѣ; зазвичай на їхньому місці всюди пишеться ѣ (ефект ѣ → ѣ), хоча в деяких текстах представлено двозначне написання, як у новгородських берестяних грамотах № 958 і № 959, або ж ѣ, ѣ і проміжні конфігурації вживаються випадково, без урахування етимології, як у київському написі дружинника Дмитра 1093 р.¹² Не виключено, що й в нашому написі (як зазначає і С. В. Подлевський, правда, стосовно інших літер: «Варто також відзначити, що дві літери ѣ (єрь) можуть бути літерами ѣ (єрь). Остання, в деяких випадках, повторювала написання ѣ (єрь) і мала покриття над стовбуром»¹³) етимологічний <ѣ> в оутвѣржа- переданий неоднозначною фігурою з покриттям, що йде від щогли вправо; схожий вид має ліва частина ѣ в сѣвы(ше), при тому, що у цю епоху очікується графема з лівим єром (ѣ).

Одноєровий принцип дуже давній (він прийшов у Русь із Болгарії, де відомий у X ст.) і в давньоруській писемності зник близько середини XII ст., не враховуючи архаїчного типу абеток, де немає ѣ. Побутова графіка (зі змішанням знаків для редукованих і голосних повного утворення і/або знаків для звуків ѣ і ѣ) представлена окремими прикладами ще в XI ст., є панівною в XII–XIII ст., а в XV ст. знову стає рідкістю.

11 Shevelov G. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. (Heidelberg, 1979). Див. також: Булаховський Л. А. *Питання походження української мови*. Київ, 1956, 48–49.

12 Залізняк А. А. К изучению древнерусских надписей, 258–260.

13 Подлевський С. В. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра, 74.

Аналізуючи це явище, треба обговорювати окремо: (1) змішання ъ, ь з о, є і (2) змішання ятя зі знаком для є. Поєднання цих двох типів змішань для побутових систем письма надзвичайно характерне¹⁴, однак ці типи мають різне походження й деяка частина письмених людей їх розмежовувала. Явище (1) пояснюється методикою навчання грамоті та читанням по складах¹⁵, проте для (2) слід припускати якість інше пояснення; крім того, при загальній близькості частотних графіків цих явищ у ранньодавньоруський період, змішання типу (2) на бересті на початку XII ст. навіть випереджає (1), у той час ще рідкісне. Дійсно, в XI — на початку XII ст. відома ціла низка берестяних грамот з ефектом типу (2), але не (1): № 109, 246, 424, 566, 892, 950 (=Город. 1). Цікаво, що, хоча всі ці грамоти знайдені в Новгороді, не всі вони суто новгородського походження: автор грамоти № 109, можливо, походить з території України (див. про неї нижче), а грамота № 246 належить до смоленсько-полоцького регіону.

Крім того, змішання типу (2), на відміну від змішання типу (1), наявне також у книжних пам'ятках різних регіонів, причому з дуже раннього часу. Як зазначав О. О. Шахматов¹⁶, таке змішання помічено у церковних текстах, що пов'язані з південнослов'янськими оригіналами (в *Остромировому, Юр'ївському, Добріловому* Євангеліях, *Ізборнику 1073 р.*). За гіпотезою Шахматова¹⁷, запис ятя як є міг пояснюватися більшою фонетичною близькістю старослов'янського ятя до східнослов'янського є. На думку Б. А. Успенського¹⁸, у церковнослов'янській вимові ять був ближче до є, а відповідні склади розрізнялися лише м'якістю попереднього приголосного (як це зберігається у старообрядницькому церковному читанні), що нібито спиралося на вимову в київському діалекті (склад *нє* — як у сучасній українській, склад *нѣ* як [н'є]). За Успенським, змішання ятя та є переважно характерно для книжних текстів північного ареалу, але не київського, де воно частіше обмежене конкретними сполученнями й чисто книжними коренями (так він пояснює приклади, що наводять Шахматов і Дурново)¹⁹.

14 Див. діаграму в: Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*. Москва, 2004, 25.

15 Петрухин П. В. Чтение по складам и графико-орфографические особенности древнерусских берестяных грамот. *Slověne* 9, 2 (2020), 103–128.

16 Шахматов А. А. *Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV вв.* Санкт-Петербург, 1885–1895, 211.

17 Пор. також: Дурново Н. Н. Славянское правописание XI–XII вв. *Slavia* 12, 1–2 (1933), 55; Shevelov G. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, 432–433.

18 Успенский Б. А. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, 163.

19 Див. також аналіз цього змішання в конкретних книжних коренях в: Гальченко М. Г. О написаниях с є вместо ѣ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв., 291–294. Але приклад М. Г. Гальченко (там само, с. 293), що нібито корінь *грѣх-* написано через *-є* навіть у такому врочистому київському тексті, як мозаїчний напис церкви Св. Михаїла Золотоверхого монастиря (бл. 1108 р.): *вѣ ветавленіе грѣхов*, — насправді артефакт російської орфографії XX ст.: перед руйнуванням собору в 1937 р. мозаїку було перенесено на дерев'яні щити, при цьому замість ятя помилково зібрано Е (дякую Т. А. Бобровському за зауваження). Корінь *-лѣт-* з остерського напису до специфічно книжних не належить.

У цілому скептично оцінює цю ідею, наприклад, М. Г. Гальченко²⁰. Побачимо, що на українській території в не книжній писемності цей феномен також представлений; Успенський теоретично припускає в такому випадку «возможность древнейшего книжного произношения, отражающего восприятие на Руси произношения южнославянских книжников»²¹.

Побутова графіка типу (1) в нормальному випадку з одноєровим письмом не поєднується. Вперше таке подвійне змішання виявлено на матеріалі новгородських берестяних грамот: це грамоти № 866²² і № 877/572²³. До них треба додати, можливо, фрагмент № 158 (сер. 30-х — 50-ті рр. XII ст.) з ім'ям П-тровиць, де перша голосна, що збереглася частково, може бути є або ь. Про таку графіку А. А. Зализняк пише²⁴: «Графика грамоты № 866 аномальна: писец реализует (по крайней мере, частично) два разных принципа, которые в нормальном случае исключают друг друга, а именно, древний принцип одноерового письма и более новый принцип смешения з, ь с о, е. В результате диапазон графических замен оказывается ненормально широким. Так, на месте *ь может быть написано з (гривъно, тъ в шъстъ и др.), ь (мь в мьнешее) и е (не в мьнешее); в силу наложения двух смешений (е с ь и ь с з) *е в *шестъ оказывается записано как з (шъстъ). Эту непоследовательную графику можно рассматривать как продукт переходного периода в развитии бытового письма, когда происходила смена древнего графического принципа более новым». Графіка грамоти № 877/572 дещо інша²⁵: тут, мабуть, двічі в такій заміні бере участь й етимологічний ять, записаний як ь (тобто поєднуються принципи (1) і (2), але при цьому етимологічне є писар єром не замінює). Усі три ці грамоти датуються останніми десятиліттями існування одноєрової орфографії, тобто другою чвертю XII ст., і такий короткий перехідний період не є випадковим.

Однак заміна ятя на є (2) в поєднанні з одноєровою графікою при всій раритетності має ширший розкид датувань. Так, 2014 р. було знайдено найпізніший відомий зараз новгородський берестяний фрагмент, що містить одноєрову графіку: це грамота № 1060²⁶ зі стратиграфічною датою «друга половина XII ст.» і позастратиграфічною оцінкою: 20-ті — 90-ті рр. XII ст., переважно 40-ві — 70-ті. Графіка цього документа, наскільки можна судити за збереженими словами, цілком відповідає тій, яка представлена в остерському написі: одноєрова система (гривънъ, джъ), але етимологічний ять замінений на є (мъне, резанъ); при цьому знак для редукованого замість о, є (або навпаки) не використовується. Набагато старшою є велика новгородська

20 Гальченко М. Г. О написаниях с е вместо ѣ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв., 296.

21 Успенский Б. А. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, 171.

22 Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 287–288.

23 Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 314–315.

24 Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 287.

25 Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 315.

26 Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 2001–2014 гг.* Москва, 2015, 162.

берестяна грамота № 109 від Жизномира до Микули, яка добре збереглася. Вона стратиграфічно датується кінцем XI — серединою 10-х рр. XII ст., позастратиграфічне датування — перше 20-річчя XII ст. У ній теж послідовно витримана одноєрова орфографія, змішання єрів із голосними повного утворення немає, але замість ятя послідовно виступає є. І що особливо цікаво в контексті нашого графіто — «грамота № 109 не имеет никаких однозначных признаков др.-новг. диалекта; более того, некоторые ее черты (правда, не очень яркие) отличают ее от основной массы новгородских берестяных грамот XI–XII вв. Возможно, ее автор Жизномир был родом из Юго-Западной Руси (предполагать, что сама грамота оттуда и пришла, ее содержание специальных оснований не дает)»²⁷.

Дійсно, інші приклади ведуть нас територіально ближче до Остра. Графічне змішання етимологічного ятя і є (повне або часткове) було й раніше відоме в не книжній писемності на території України, де ці звуки не збігалися. Це, наприклад, берестяна грамота № 1 зі Звенигорода Галицького першої половини XII ст.²⁸, де така заміна виконана тричі (д мзѣ не надобѣ семо), крім того, *4 лета, неделѣ* в київському графіто № 9 1076 р. про князювання Святослава й березневу ругу, де присутня, як бачимо, у частині випадків і літера ѣ²⁹, двостороння заміна нѣ веде «не знаю» в києво-софійському написі № 183³⁰ (за А. А. Туриловим XIII ст., за В. В. Корнієнком XIV ст.), напис на корчазі з Феофанії під Києвом із широкою датою XII–XIII ст. Тешѣ «(вино) людини на ім'я Тѣхъ (Тіх)»³¹. З лексичної точки зору відзначимо корінь лѣт- (*4 лета*) у київському графіто № 9, пор. трълетъно в остерському.

Виявляється, що й у київській епіграфіці поєднання одноєрового принципу з ефектом ѣ → є можливе, причому досить рано. Такий, наприклад, анонімний софійський покаятний напис № 104 («Надпись одноєровая. Это значит, что она относится ко времени не позднее середины XII в., а скорее всего — к XI в.»³²), де, як і в написі № 9, представлений «факультативный

27 Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 257.

28 Свешников І. К. Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін* 6 (1990), 127–131; Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство* 6 (1992), 11–14; Зализняк А. А. *Древненовгородский диалект*, 53, 346.

29 Высоцкий С. А. *Древнерусские надписи Софии Киевской*, 41–45; Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*. Ч. IV: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). Київ, 2014, 80–82; Гиппиус А. А., Дробышева М. М. «Руга» в граффіто № 9 Софии Киевской. *Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пауто*. Вып. XXXII. Сравнительные исследования социокультурных практик. Москва, 2020, 58–65.

30 Турилов А. А. Заметки о киевских граффити. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. Москва, 2000, 26–58, 42–43. Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*. Ч. VI: Приділ архангела Михаїла. Київ, 2015, 58.

31 Зоценко І. В., Васильєва М. А., Січінава Д. В. Нова епіграфічна пам'ятка давньоруського часу з околиці Києва. *Археологія і давня історія України*, 2019, вип. 3 (32), 151–154.

32 Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей, 271; Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*. Ч. VII, т. 2: Західна внутрішня галерея. Київ, 2017, 61–62.

эффект замены ѣ на е»: поряд з *грьшъннкоу*, є також *вечъноу*. Цікавим із цієї точки зору є й напис дружинника Дмитра № 4³³, цінний тим, що має точну дату — він виконаний із нагоди похорону Всеволода Ярославича 14 квітня 1093 р. Для Дмитра *ъ*, *ь* і проміжні конфігурації були графічними варіантами, а проте у словах <вѣ> і <овѣ(дѣ)> С. О. Висоцький, який ще не виокремлював цих слів, читав літеру *e*, тоді як А. А. Зализняк виправив їх на [ѣ], хоча літери видно не повністю. В. В. Корнієнко не виправляє *e* у слові <вѣ>³⁴.

5. Датування

Зрозуміло, що наше графіто було зроблене після 1098 р., коли Володимир Мономах заснував Городець-на-Острі; причому між цією датою й завершенням будівництва та розпису Михайлівської церкви пройшов ще якийсь час.

С. В. Подлевський за допомогою методу А. А. Зализняка датує графіто XII ст., переважно часом після 1140 р., спираючись на ознаку «р з петлею кутом вперед»³⁵, утім, виражену лише в однієї з трьох проаналізованих ним літер, причому в місці, що вкрай погано збереглося. Важливою є така згадана Подлевським ознака, як «р цілком в рядку» (*м(д)[герьъ]*, *оутвържда...*, *престани*, *т[в]ори...*), що на бересті представлена в помітній кількості з 1120-х рр. (хоча подекуди трапляється й раніше). Ознаки «х цілком в рядку», яка вказує на ліву межу 1140 р., а також «в з круглою петлею», що нібито дає, навпаки, ранню дату, треба виключити, адже відповідні місця прочитано інакше.

Але односерова графіка у принципі «тягне» напис ближче до початку століття, хоча тепер у Новгороді відомі пізніші грамоти, № 1060 (див. вище) і знайдена 1998 р. грамота № 821, яку датують, виходячи з діяльності адресатів Петра та Якші, 1156–1160 рр.³⁶ У матрицях датування за А. А. Зализняком (ще до знахідки № 1060) права «слабка» межа для односерової графіки — 1140 р., «сильна» — 1180 р.³⁷

В обох надійно видних точках: *трьлетъно* і *съвы[ш](е)*, — слабкі редуковані збережені, що, втім, для цього тексту не дуже показово, оскільки у стихирах редуковані співалися й усі голосні були нотовані (з іншого боку, старослов'янські поєднання голосних у показнику імперфекту та в ад'єктивному відмінюванні — пор. в стихирах *оутвърждаше*, *сльзьныхъ* — нібито спрощені навіть незважаючи на це; на жаль, обидва ці місця збереглися погано). У *млекъмъ* і *оутвържа[ше]* сильні редуковані не прояснені. Це підт-

33 Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей, 258–260.

34 Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*. Ч. IV: Центральна нава. Київ, 2011, 102.

35 Подлевський С. В. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра, 74–75.

36 Зализняк А. А. *Древненогородский диалект*, 319.

37 Зализняк А. А. Внестратиграфическое датирование берестяных грамот. Янин В. Л., Зализняк А. А. *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1990–1996 гг.* Москва, 2000, 275–429, 276.

